

S.D.Ü.
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

**ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE
KATKILARI SEMPOZYUMU**

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE CONTRIBUTION OF TURKISH
WORLD TO ISLAM**

31 Mayıs-1 Haziran 2007/31 May- 1 June 2007

BİLDİRİLER

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	172590
Tas. No:	956.02 ULU-T

ISPARTA 2007

S.D.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO: 20
BİLİMSEL TOPLANTILAR SERİSİ: 8

YAYIN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY

Dr. Nejdet DURAK

KAPAK

Nejdet DURAK

ISBN

978-9944-452-13-7

Birinci Baskı

Eylül 2007 İSPARTA

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

İsteme Adresi: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi İSPARTA

Tel: =(246) 211 3881 Faks: 0 (246) 237 10 58

BASKI

Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi

Fakülte Kitabevi Yayın Dağıtım Pazarlama Ltd. Şti.

Kutlubey Mah. 1004 Sokak No: 15/B İSPARTA

Tel: 0 (246) 233 03 74&75 Faks: 0 (246) 233 03 76

e-mail: fakultekitavevi@yahoo.com.tr

“KUR’ÂN’IN HATTI (=RESMU’L-MUSHAF)” ve TÜRKLERİN KUR’ÂN HATTINA KATKILARI

Ali Galip GEZGİN*

GİRİŞ

Kur’ân’ın günümüze kadar tahrif edilmeden ulaşabilmesinde en önemli koruma yollarından birisi “الخط/Hat/Yazı”dır. “Hat” kelimesi ise; “*aslında toprağa uzunlamasına kazılmış dar ve dümdüz bir hendek yahut bir değnek veya parmak ile kum üstüne çekilmiş bir çizgi*”¹, “*birçok noktaların bir sıraya yanyana gelerek bitişmelerinden hâsıl olan çizgi*” mânâsına gelir.² Terim olarak “Hat”: “*Arap yazısının estetik ölçülere bağlı kalıp güzel bir şekilde yazma sanatı (hüsnü’l-hat, hüsn-i hat)*” anlamında kullanılmıştır.³ Cürcânî (ö.816/1413) Hatt’ı: “*Lafzın hece harfleriyle resmedilmesidir.*”⁴ şeklinde tanımlamaktadır.

“Hat sanatı” denilince “*Kur’ân’ın harfleri çevresinde oluşmuş güzel yazı sanatı*” akla gelir. Hat sanatı; “*Cismânî aletlerle ortaya çıkan rûhânî bir hendesedir.*” şeklinde de tarif edilmiştir.⁵ Esasen bu sanatın ortaya çıkışı da dîni mâhiyettedir. Çünkü hat sanatına Müslümanlar tarafından son derece önem verilmesinin asıl sebebi, İslâm Dîni’nin en temel kaynağı olan Kur’ân-ı Kerîm’in, ona lâyük olan estetik güzellikte bir yazıyla yazılmasını sağlamaktır.⁶ Dolayısıyla Kur’ân’ı Allah kelâmına yaraşır güzellikte yazma heyecanı, gayret ve titizliği, “*güzel şeyler güzel mahfazalara konulur*” anlayışı, yazının san’at yazısı (hüsn-i hat) seviyesine yükselmesinde önemli bir âmil olmuştur. Bâzi İslâm âlimleri⁷ Kur’ân’ın lâfzı ve mânâsı gibi, yazısının da ilâhî vahye dayandığını ileri sürmüşlerdir. Müslümanlar bu anlayışla bir ibâdet coşkusu, disiplini içinde Kur’ân’ı istinsah etmişlerdir.⁸

Bu sanat, Kur’ân harflerinin VI. ile X. yüzyıllar arasında geçirdiği uzunca bir gelişme döneminden sonra ortaya çıkmıştır. Kur’ân’ın bir araya toplanmasından sonra, İslâm dininin bilime verdiği özel önemin etkisiyle, çok sayıda kâtip yctışmış, yazı da doğal olarak büyük aşamalar göstererek önemli sanat kolu olmuştur. Bu yazının ilk biçimi olan ve adını Kûfe kentinden alan köşeli karakterli kûfi yazısının yerini IX. yüzyıldan sonra *aklâm-ı sitte (altı çeşit yazı)*⁹ almaya başlamıştır. *Aklâm-ı Sitte* içerisinde *sülüs* ve *nesih* Türk zevkine çok uygun geldiği için süratle yayılmış, Mushaf yazımında zamanla sadece *nesih* hattı tercih edilmiştir.¹⁰

* Doç. Dr., S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi/Isparta

¹ Krenkow, F., “Hat”, *İ.A.*, c.V, s.357.

² Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu’l-A’şâ fi Sunâ’ati’l-İnşâ’*, (I-XV), Kahire 1910-1920, c.III, s.20-21; Arseven, Celâl Esad, “Hat”, *Sanat Ansiklopedisi* (I-V), M.E.B., 4. Baskı, İstanbul 1983, c.II, s.691.

³ Derman, Mustafa Uğur, “Hat”, *DİA.*, c.XVI, s.427.

⁴ Cürcânî, Muhammed Seyyid Şerif (ö.816/1413), *Kitâbu’t-Ta’rifât*, (Tahk. Abdulmun’im el-Hufnâ), Dâru’r-Reşâd, Kahire, t.y., s.111.

⁵ Bilgi için bkz. Sûlî, *Edebu’l-Küttâb*, Kahire 1341, s.56; Derman, M. U., “Osmanlı Türklerinde Hat Sanatı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c.XI, s.17.

⁶ Derman, M. Uğur, “Osmanlı Türklerinde Hat Sanatı”, c.XI, s.18.

⁷ Bu âlimler ve görüşleri çalışmamızın ilerleyen kısımlarında zikredileceği için burada tekrar edilmemiştir.

⁸ Serin, Muhittin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1999, s.20.

⁹ “Aklâm-ı Sitte” diye tabir edilen “hat” çeşitleri şunlardır: *Sülüs*, *Nesih*, *Muhakkak*, *Reyhânî*, *Tevkî*, *Rikâ*. Aklâm-ı Sitte hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Yazır, Mahmud Bedreddin, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, (Neşr. Uğur Derman), D.İ.B.Yayınları, Ayyıldız Matbaası, 2. Baskı, Ankara 1981, s.75-78; Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, *Türklerde Yazı Sanatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları/1597, Ankara 1993, ss.37-67; Serin, M., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, ss.76-92; Alpaslan, Ali, “İslâm Yazı Sanatı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (I-XIV), Çağ Yayınları, İstanbul 1990, c.XIV, ss.469-477; Aynı müellif, “Osmanlılarda Hat Sanatının Gelişmesi ve Bunun Nedenleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c.XI, s.36-37; Derman, M.Uğur, “Osmanlı Türklerinde Hat Sanatı”, c.XI, s.19-20.

¹⁰ Can, Yılmaz- Gün, Recep, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Estetiği*, Din ve Bilim Kitapları, 1. Baskı, Samsun 2005, s.247.

Hat sanatı, tarihi seyir içerisinde gelişmiş, mükemmelleşmiş ve güzel sanatlar arasında seçkin yerini fiilen almıştır. *Mushaflar, cüzler, hilyeler, fermanlar, murakkalar, meşkler, karalamalar* gibi değişik konularda verilmiş eserler hat sanatının icra edildiği alanlar olarak zikredilebilir.

Tarihî süreç içerisinde Kur'an'ın yazımıyla ilgili çeşitli problemler ve tartışmalar yapılmıştır. Sunacağımız tebliğde öncelikle, Kur'an'ın hattına yönelik tarihî süreç içerisinde yapılan söz konusu tartışmalara özet olarak değinilecektir. Zira bu tartışmalar, Kur'an hattı'nın tevkîfi olup olmadığı çerçevesinde odaklanmış, böylece, son ilâhî mesajın hattının nasıl yazılması gerektiği problemini, daha işin başında çözmek için yapılmıştır. Dolayısıyla genelde Kur'an'ın hattıyla ilgili söz konusu tartışmaları bilmeden, özelde Türklerin Kur'an'ın hattına ne gibi bir katkıda bulunduğunu net olarak görmek mümkün değildir. Türkler, Müslüman oluşlarından itibaren, kutsal kitap Kur'an'a özel bir değer vermiş ve Mushaf yazımı hususunda olağanüstü özen göstermişlerdir. Onlar, İslâm Dînine ve onun kutsal kitabı Kur'an'a duydukları muhabbeti, gerek Mushaf'ın hattında ve gerekse tezhîbinde sayfalara nakşederek göstermişlerdir. Yüz yıllar boyunca gerek Mushaflarda yazılı olarak, gerekse ezber yoluyla hiçbir kitaba nasip olmayan tevâtürle nesilden nesile intikal edip her türlü tahriften masun bir tarzda zamanımıza ulaşan Kur'an'ı, yarın ki nesle aynı şekilde devretmek hususunda bugünün müslüman Türklerinde de büyük bir sorumluluk duygusu vardır.¹¹

Özellikle Osmanlılarda Kur'an/Mushaf yazımı "hat sanatı" olarak zirveye ulaşmıştır. Mevcut bir değerlendirmede de belirtildiği gibi, aslında Osmanlı yazı sanatının temeli Fatih devrinde atılmıştır.¹² Bu sanatın zirveye ulaşmasında ise bazı Osmanlı Padişahları'nın önemli ölçüde rolleri olmuştur. Onlar, inandıkları dînin en önemli kaynağı olması nedeniyle Kur'an'a son derece saygı duymuşlardır. Bu saygının tezahürü ise, öncelikle Mushaf'ın hattında kendini göstermiştir. Osmanlı Sultanları, Kur'an'a olan derin saygıları yüzünden, tıpkı II. Bâyezid gibi, hat sanatına ciddî anlamda destek vermekle birlikte, kendileri de hat sanatıyla meşgul olmuşlardır.¹³ Neticede, "*Kur'an-ı Kerîm Hicaz'da nâzil oldu, Mısır'da okundu, İstanbul'da yazıldı*"¹⁴ sözü Türklerin Kur'an'ın hattına yaptıkları katkıyı veciz bir şekilde özetlemesi bakımından önemlidir.

I-KUR'ÂN'IN HATTI (=RESMU'L-MUSHAF)

Başlangıçta vahiy kâtipleri tarafından eksiksiz olarak kaydedilen Kur'an'ın hattı, tarihî süreç içerisinde müspet yönde ilerleme göstermiştir. Hz. Osman (ö.35/655) zamanında çeşitli bölgelere gönderilecek Mushafları çoğaltmak için kurulan komisyon, Kur'an'ın kelime ve harflerinin yazılışı hususunda-Halife Hz. Osman'ın da onayladığı- özel bir metod izlemiştir. Müfessirler bu metoda terim olarak "Kur'an'ın Hattı (=Resmu'l-Mushaf) ismini vermişlerdir.¹⁵ Kur'an'ın kendine mahsus bir yazı şekli vardır ki, buna "Resmu'l-Osmânî"¹⁶ veya "Hatt-ı Istilâhî"¹⁷ denir. Çünkü Mushaf'ta birçok harfler hat/yazı kurallarına uymayan bir şekilde kullanılmıştır. Meselâ "و السماء بنيناها بأيدي" ¹⁸ âyetinde "بأيدي" kelimesinin, bir "Ya/ي" artırılarak "بأيدي" şeklinde yazılması; "...أنبأهنا..."¹⁹

¹¹ Karmış, Orhan, "Kur'an-ı Kerîm ve Türklerin Ona Hizmetleri", 50. Yıl Kitabı İçinde, A.Ü. İ.F.Yay. No: 117, Ankara 1973, s.339.

¹² Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fâtih Devri Hattatları ve Hat San'atı*, İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953, s.56.

¹³ Bazı hattat Osmanlı Sultanları şunlardır: III. Murad, III. Ahmed ile II. Mahmud ve Abdulmecid. Hattat Osmanlı Sultanları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özsayınar, Zübeyde Cihan, "Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi"ndeki Osmanlı Sultanlarının Hatları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c.XI, s.61-64.

¹⁴ Bu sözü geçtiği yerler için bkz. Çetin, Abdurrahman, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1982, s.140; Keskiöğlü, Osman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, T.D.V.Y., 2. Baskı, Ankara 1989, s.141; Ülker, Muammer, *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1987, s.48; Derman, Uğur, "Hat", *DİA*, c.XVI, s.431.

¹⁵ İbn Ebî Dâvûd, Süleyman b. Eş'as Sicistânî (ö.316/928), *Kitâbu'l-Mesâhif*, (Tahk. Arthur Jeffery), Birinci Baskı, Mısır 1355/1936, s.18-26; İbn Haldun, Abdurrahmân b. Muhammed (ö.808/1405), *Mukaddimetu İbn Haldun*, (Tahk. Derviş Cuveydi), el-Mektebetu'l-Asriyye, 2. Baskı, Sayda- Beyrut 1418/1997 s.408; Zerkânî, Muhammed Abdülâzîm, *Menâhîlu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (I-II), Beyrut 1409/1988, c.I, s.369; Subhi Salih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 18. Baskı, Beyrut 1990, s.275; Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Müessesetu'r-Risale, 33. Baskı, Beyrut 1418/1997, s.146. Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kirâati*, Nedve Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1981, s.207; Çetin, A., *Kur'an İlimleri*, s.135; Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, M.Ü.İ.F.V.Y. Nu: 44, İstanbul 1991, s.116.

¹⁶ Çetin, A., *Kur'an İlimleri*, s.135; Turgut, A., *Tefsir Usûlü*, s.116.

¹⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi (ö.1391/1971), *Büyük Tefsir Tarihi, Tabakâtü'l-Müfessirin*, (I-II), Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973, s.26.

¹⁸ Zâriyât, 51/47.

âyetindeki “لايُحْنه” ibaresine bir (*Elif/ ل*) ilave edilerek yazılması gibi. Mushafın Hatt’ında bu şekilde bir çok kelime misal olarak gösterilebilir.²⁰ Bu yazı şekli Hz. Osman zamanında istinsah edilen Mushaf’ta da belirlenmiş ve günümüze kadar aynen muhafaza edilmiştir.²¹ Kur’ân ilimlerinden “İlmu Resmi’l-Kur’ân” adı altında bir ilim tedvin edilerek, Mushaf’lara mahsus, “hatt-ı ıstılâhî” ile kıyâsî olan “resm-i hatt” arasında hangi kelimelerde muhalefet bulunduğu ve bu muhalefetin hikmeti gösterilmiştir. Harfler arasında *ziyâde, hazf, ibdal, fasl, vasl* gibi haller belirtilmiştir.²²

Başlangıçta “Resm-i Osmânî” (Osman Hattı) ye duyulan bu saygı, daha sonra bahse konu hattın “tevkîfî/vahye dayalı” olduğu fikrine dönüşmüştür. Bir başka ifadeyle, Halife Osman ve çevresindeki kimselerin onaylayıp izin verdiği, elimizde mevcut Kur’ân hattının tevkîfî olduğu ve Hz. Peygamber (s.a.s) tarafından bizzat vaz’ edildiği şeklinde bir görüşün ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.²³

1. Kur’ân Hattı’nın Tevkîfî Olduğunu Savunanlar

Kur’ân’ın hattı’nın tevkîfî olduğunu savunanların²⁴ en önemli delilleri olan bir rivayete göre, Hz. Peygamber, Muaviye’ye şöyle buyurmuştur:

“Divitin mürekkebinin ölçülü ve kalemün ucunu incelterek eğik kıl. (ب / Be) harfini dikleştir. (س / Sin) harfini birbirinden ayır. (م / Mim) harfinin için doldurma. (الله / Allah) kelimesini güzel yaz. (الرحمن / er-Rahmân) kelimesini uzat. (الرحيم / er-Rahîm) kelimesini tecvitli yaz. Yazmaya ara verirken kalemini sol kulağının üstüne koy ki, gerektiğinde, onu daha çabuk hatırlayabilesin.”²⁵

Bu görüşe şiddetle taraftar olanlardan birisi Abdülaziz Debbâğ’a göre, Kur’ân’ın resmi/hattı, Hz. Peygamber’in bildirdiği şekildedir. Zira Hz. Peygamber, Ashâb’ın kâtiplerine emretmekteydi, onlar da Kur’ân’ın mezkur/bilinen şekli üzere, Hz. Peygamber’den işittiklerini- ne eksik, ne fazla- aynen yazmaktaydılar.²⁶

Yine Beyhakî (ö.458/1066)’ye göre, Mushafı yazan kimse, Mushaf’ların hattını aynen korumalı, bu hat şekline kesinlikle muhalefet etmemelidir. Mushaf’ları ilk yazanlar bu ilmi, en iyi şekilde bilme açısından daha ileri düzeyde olup; kalben ve lisanen buna daha sâdık, emanet açısından bizden daha fazla güvenilir kimselerdir. Bu yüzden kendimizi onların seviyesine ulaşmış gibi görmemiz gerekmez.²⁷

2. Kur’ân Hattı’nın Tevkîfî Olmadığını Savunanlar

Mushaf’ların hattının tevkîfî olmayıp, ıstılâhî olduğunu belirten Ebû Bekir Bâkılânî (ö.403/1012), İbn Haldun (ö.808/1405) gibi âlimler, Osmânî hatta muhalefetin mübah olduğunu söylemekle kalmamış, yazının ıstılahtan öte bir şey olmadığını belirterek, *Resmu’l-Mushaf*’ın tevkîflikle herhangi bir ilgisinin bulunmadığını savunmuşlardır. Bâkılânî’ye göre, Kur’ân’ın hattına yönelik olarak, Allah’ın bu ümmete herhangi bir şeyi farz kılmamıştır. Nâzil olan vahiyleri yazdıran Hz. Peygamber’in, vahiy kâtiplerine belli şu yazıyı kullanacak, bundan başkasını kullanmayacaksınız şeklinde herhangi bir emir vermemiştir. Böyle bir emrin vücûbiyeti ancak rivayet vasıtasıyla ya da vahyin tevkîfiyle olur. Kur’ân’ın nasslarında ve nassların ruhunda Kur’ân’ın hattının belli bir şekile göre yazılması gerektiğine dair herhangi bir delil yoktur. Sünnet’te de bunun vücûbuna yönelik bir delil bulunmamaktadır. Tam aksine, Sünnet’te, hangi yazı tarzı daha kolay ise, onun kullanılmasına işaret vardır. Çünkü Hz. Peygamber, Kur’ân’ın yazılmasını emretmesine rağmen, belli bir yazı türünün kullanılmasına dair bir kayıta bulunmamıştır. Bu yüzden Mushaf’ların hat şekilleri de farklı olmuştur. Kimi hattatlar/kâtipler

¹⁹ Nemi, 27/21.

²⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, s.408.

²¹ Bilmen, Ö.N., a.g.e., c.I, s.27; Karaçam, İ., *Kur’ân-ı Kerim’in Nüzûlü*, s.207; Çetin, A., a.g.e., s.135-136; Turgut, A., a.g.e., a.y.

²² Bilmen, Ö.N., a.g.e., ay.

²³ Kur’ân Hattı’nın tevkîfî olduğunu savunanların görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Abdullah, (ö. 794/1392), *el-Burhân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, (I-IV), (thk. Yusuf Abdurrahmân Maraşlı, Cemal Ahmed Zehebî), Dâru’l-Ma’rife, 2.Baskı, Beyrut, 1415/1994, c.II, s.12-13; Suyûtî, Celâluddîn, Abdurrahmân, (ö.911/1505), *el-İtkân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, (I-II), 2. Baskı, Dâru İbn Kesîr, Beyrut- Dâru’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye, Dımaşk 1414/1993, c.II, s.1163; Zerkânî, *Menâhil*, c.I, s.387; Subhi Sâlih, a.g.e., s.275-276; Mennâ’u’l-Kattân, a.g.e., s.146.

²⁴ Bunlar arasında Beyhakî, Abdülaziz Debbâğ, Zerkânî gibi isimler misal olarak verilebilir.

²⁵ Zerkânî, *Menâhil*, c.I, s.387; Subhi Sâlih, a.g.e., s.275-276; Mennâ’u’l-Kattân, a.g.e., s.146.

²⁶ Abdülaziz Debbâğ, *el-İbrîz*, (Te’lif: Ahmed b. el-Mubarek), Dâru’l-Fikr, yy., ty., s.99.

²⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, c.II, s.1163; Zerkânî, *Menâhil*, c.I, s.380; Mennâ’u’l-Kattân, a.g.e., s.150.

ağızdan çıkan sesi esas alarak yazarken, kimi de yazının ifade biçiminden ibaret olduğunu ve insanlar için durumun gizli olmadığını bildiği bazı harfleri eksik veya fazla yazmaktadır.²⁸

Kur'ân Hattı'nın tevkîfi olmadığını savunanlardan İbn Haldun (ö.808/1405) ise, Ashâb tarafından yazılan Mushafların hattının mükemmel olduğunu kabul etmemektedir. Ona göre, Mushaf hattının tevkîfilikliğini savunmak adına yapılan zorlama te'viller kuru bir iddia ve tahakkümden ibarettir. Kur'ân hattının tevkîfi olduğunu savunanları böyle te'villere sevkeden sebep, Ashâb'ı yazı kurallarını iyi bilmemekten tenzih etmek gerektiğine inanmalarıdır. Halbuki onların bu söz ve iddiaları doğru değildir. İbn Haldun'a göre, insanların hat sanatı gibi kazanç vasıtası olan bir yetenekte zayıf ya da yetersiz olmalarının, din, diyânet ve insanî meziyetlerine herhangi bir noksanlık vermez. Nitekim Hz. Peygamber de okuma-yazma bilmemekte (=ümmî)dir.²⁹ O'nun bu özelliği kendisi hakkında bir ayrıcalık ve fazilettir. Kendisinin makam ve derecesinin şerefine göre, sanat gibi kazanç sağlayan bütün ameli sanatlardan, sosyal ve medenî hayatın vasıtalarından uzak bulunması, bilakis Hz. Peygamber için bir üstünlük ve olgunluktur. Halbuki bizim için okuma yazma bilmemek bir eksikliklerdir. Hz. Peygamber, dünyanın bütün süslerinden uzak olup, sadece Allah'a yönelmiştir.³⁰

3. Her İki Görüşü Uzlaştıranlar

Kur'ân Hattı'nın tevkîfi oluşunu savunanlar ile bunun tam aksini iddia edenler arasında bir orta yol bulmaya çalışanlara göre, Mushafları, insanlar arasında yaygın olan ve bilinen ıstılahlar üzerine yazmak vâciptir. Câhil kimselerde bir şüphe bırakması ihtimalinden dolayı, imâmların ıstılahı ile ilk Osmânî Mushafların hattı üzerinde yazmak câiz değildir. Bu görüş 'İzzu'd-Dîn b. Abdisselâm (ö.660/1261)'a aittir. Zerkeşî'nin naklettiğine göre, 'İzzu'd-Dîn b. Abdisselâm şöyle söylemektedir:

"Şu anda Mushaf'ın ilk defa yazıldığı yazı karakterleriyle (=على الرسوم الاولى) yazılması caiz değildir. Ümmet artık şu anda kullanılan şekil üzere anlaşmış ve bu yazı bir ıstılah halini almıştır. Aksi durum ise ilmin kaybolmasına neden olacaktır. Câhillerin cehâleti nedeniyle, kudemânın/daha öncekilerin (geliştire geliştire) muhkem/mükemmel hale getirdikleri bir şeyin muhafazası terkedilemez. Yeryüzü Allah için delil getirecek kimselerden hâlî kalmayacaktır."³¹

Zerkeşî de, Osman'a mahsus "resm-i hat"ta uyma zarûretinin ilk asra ait olduğunu, şimdi ise bu hattın iltibasa neden olacağını zikrederek bu görüşü savunmaktadır.³² Subhi Salih'e göre, avam tabakası Kur'ân'ı eski resmi/hattı ile okuyamaz. Bu durumda Kur'ân'ın kendi çağlarında yaygın olan ıstılahlarla yazılması uygundur ve gereklidir. Fakat bu, eski Osmânî hattı ilga etmek anlamına gelmemelidir. Zira onu ilga etmek, ümmetin ittifak ettiği ve onun sayesinde ihtilâftan kurtulduğu oldukça değerli dîni sembolü ortadan kaldırmak olur.³³

Netice itibariyle önemli olan, Kur'ân'ın herkes tarafından okunabilecek şekilde yazılmasıdır. Zira lâfızların şu veya bu yazı karakteriyle /hattı üslûbuyla yazılmasından daha çok bu lâfızların kolay bir şekilde doğru olarak okunabilmesi ve iletmek istedikleri mesajın anlaşılabilmesidir. Bununla birlikte Hz. Osman zamanında temelleri atılan, Ashâb'ın üzerinde icmâ ettiği ve kişilerin sübjektif ön yargılarına terkedilmeden kuralları belirlenen yazım esaslarına da özen gösterilmelidir. İşte Türkler, İslâm Dîni'ni kabul ettikten sonra, bu dînin en önemli kaynak kitabının yazımına/hattına bu şuur ve aynı bilinçle özen göstermişler, bilhassa Hz. Osman döneminde belirlenen yazım kurallarına âzâmî derecede riayet etmişlerdir. Bu kurallara îtina gösteren Türkler, Kur'ân'ın yazımına kendilerine has üslûplarıyla önemli ölçüde katkıda bulunarak, Kur'ân'ın hatasız bir şekilde kolay okunmasını sağlamışlar, böylece bütün İslâm âleminin takdirini kazanmışlardır.

²⁸ Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib, (ö.403/1012), *el-İntisâr li'l-Kur'ân* (I-II), (Tahk. 'Umer Hasen el-Kıyâm), I.Baskı, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1425/2004, c.II, s.148-149; Abdülaziz Debbâğ, *el-İbriz*, s.99-101; Zerkânî, *Menâhil*, c.I, s.380-381; Subhi Salih, *Mebâhis*, s.278-279; Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis*, s.148-149.

²⁹ Ankebût, 29/48. "Sen daha önce bir kitaptan okumuş ve elinle de onu yazmış değildin. Öyle olsaydı Allah'ın sözlerini boşa çıkarmaya çalışanlar kuşkulandır."; A'râf, 7/157, 158. "Onlar ki, yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları Resûle, o ümmî (= okuması yazması olmayan) peygambere (الرسول النبي الامي...) uyan kimselerdir. (...) Öyle ise Allah'a O'nun sözlerine inanan Resûlüne, o ümmî peygambere de iman edin... (ورسوله النبي الامي...)"

³⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, s.388-389.

³¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, c.II, s.14; Zerkânî, *Menâhil*, c.II, s.380; Subhi Salih, *Mebâhis*, s.280.

³² Zerkeşî, *el-Burhân*, c.II, s.14.

³³ Subhi Salih, *Mebâhis*, s.280.

II- TÜRKLERİN KUR'ÂN HATTI'NA KATKILARI

Türklerin, İslâm dinine hem siyâsî ve askerî alanda hem de kültür alanında hizmet eden milletlerin başında geldiği bilinmektedir. Yazı alanında da *kâfi*'den *sülüüs* ve *nesih*'e geçiş döneminde Türkler, Arap yazısını alarak onun gelişmesini sağlamış ve bu yazıyı güzel san'atların bir unsuru, önemli bir dalı haline getirmişlerdir. Zamanla İslâm âleminin büyük çoğunluğu Kur'ân-ı Kerîm'i Türk hattından okumaya başlamıştır.³⁴ Yazı sanatıyla ilgilenenlerin kabul ettikleri bir gerçek de şudur ki, Türkler bu yazıyı aldıktan sonra ona kendi zevk inceliklerini yansıtarak geliştirmişlerdir. Özellikle en çok kullanılan *sülüüs*, *nesih* ve *celî* yazıların geliştirilmesinde bütün İslâm ülkeleri ve ulusları içerisinde üstün bir yere erişmişler, İslâm bilim ve uygarlığına en değerli eserlerin kazandırılması hizmetini başarmışlardır. Türkler, selîm zevk sahiplerini hayran bırakacak derecede övgüye değer zarif, gönülde yer tutan, gözü cezbeden yazılar yazmışlardır. Bundan dolayı, diğer Müslüman milletler arasında ortaya çıkan hattatların, Türk hattatların seviyelerine ulaşamadıkları savunulmuştur.³⁵

Türk Hat Tarihi incelendiğinde, Kur'ân hattı'nın, diğer sanatlar yanında ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu görülecektir. *Türk Hat Tarihi*, Türklerin İslâmîyeti kabul etmeye başladıkları, yani Kur'ân'la muhatap oldukları X. yüzyıldan itibaren başlar. İlk Müslüman Türk devletlerinden *Karahanlılar* ve *Gazneliler* zamanından günümüze gelen eserlerin hattatları bilinmemektedir. Büyük Selçuklular devrinden kalma yazma eserlerden bazısının hattatları bilinmekteyse de, Arap şahıs isimlerinin Türk ve İranlılar tarafından ortak olarak kullanılıyor olması, bahse konu hattatların milliyetini belirlemede zorluklar içerir. Âlim ve sanatkarları seven ve koruyan Irak Selçuklularının son hükümdarı II. Tuğrul'un (1177-1194) aynı zamanda bir hattat olduğu ve bir Mushaf yazdığı İranlı tarihçi Muhammed b. Ali Râvendî, *Râhatu's-Sudûr* ve *Âyetu's-Surûr* adlı eserinde haber vermektedir.³⁶

Anadolu Selçukluları dönemine ait mevcut eserlerden onların, İslâm san'atlarının bütün şubelerinde olduğu gibi, hat sanatında da yüksek bir san'at heyecanına, gelişmiş bir zevk ve deneyime ulaştıkları görülmektedir.³⁷ Anadolu Selçuklu devrinde güzel yazı örnekleri ilmî eserlerden daha ziyade o çağın *Kur'ân/Mushaf*larında bulunmaktadır. Bunlar, genellikle *Muhakkak* ve *Reyhânî* hattıyla yazılmıştır.³⁸ Bu Mushaf'lardan bazıları halen Evkaf Hat Müzesi'nde sergilenmektedir.³⁹

Türk Hat Tarihi'nin en önemli aşamasını Osmanlıların hat sanatına, dolayısıyla Kur'ân hattına yaptıkları katkı oluşturur. Çünkü hat sanatının icra edildiği en önemli alan Kur'ân/Mushaf hattıdır. Diğer bir ifadeyle, hatt sanatı denilince ilk akla gelen Kur'ân hattıdır. Kur'an ve hadisleri güzel yazma gayreti hat sanatını meydana getirmiştir. Sadece okuma yazma vasıtası olan bir takım basit şekillerden böylesine güçlü bir estetik ortaya çıkmasının asıl sebebi Kur'ânı güzel ve doğru okunabilecek şekilde yazabilme çabasıdır. Türkler, hat alanında en parlak dönemlerini Osmanlılar zamanında yaşamışlardır. Başta Osmanlı Sultanları olmak üzere, yaşadıkları döneme adlarını altın harflerle yazdıran ünlü Türk hattatlarının, aşkla meşk ettikleri Mushaf'lar bunun en önemli göstergesidir. Osmanlı Sultanlarından II. Bâyezid'in talimatıyla Amasyalı Şeyh Hamdullah, Arap ve Acem/İran yazı karakterinden farklı Türklere has bir hat geliştirmiş, onun temelini attığı özel hat Mushaf yazımında önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Bilhassa İstanbul'un fethinden sonra hat sanatının liderliğini alarak bunu beş asra yakın devam ettiren Osmanlı Devleti'nin hükümdarları arasında II. Bâyezid, IV. Murad, II. Mustafa, III. Ahmed, II. Mahmûd, Sultan Abdülmecid ve Sultan Reşad fiilen hat sanatı ile meşgul olmuşlardır.⁴⁰

Dolayısıyla, bilhassa II. Bâyezid ve onun hat hocası Şeyh Hamdullah'ın Türk Devlet Geleneği'nin ciddiyetine yaraşır bir şekilde, inandıkları dînin temel kaynağı olan Kur'ân'ı gelecek nesillere emsâlsiz hat şâheserleriyle ulaştırmaları her türlü takdirin üstündedir.⁴¹

³⁴ Ülker, M., *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı*, s.3.

³⁵ Ülker, M., *a.g.e.*, s.5.

³⁶ Alpaslan, A., "Türk Hat Tarihi" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c.XIV, s.478.

³⁷ Serin, M., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, s.95.

³⁸ Alpaslan, A., "Türk Hat Tarihi", c.XIV, s.478; Serin, M., *a.g.e.*, a.y.

³⁹ Alpaslan, A., "Türk Hat Tarihi", c.XIV, s.478.

⁴⁰ Derman, M.U., "Hat", *DİA*, c.XVI, s.431.

⁴¹ Ülker, M., *Türk Hat Sanatı*, s.8.

Oldukça geniş bir yelpaze içerisinde yer alan Türk hattatların⁴², bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, hat sanatı ekollerinin Mushaf hattına yaptıkları katkıları çerçevesinde ele alacağız.

1. Yâkût el-Musta'sımî'nin Mushaf Hattına Katkıları

Hat sanatında, Anadolu Selçuklularının son devri ile Osmanlıların ilk devirlerinde Anadolu, Yâkût el-Musta'sımî (ö.698/1298) ekolünün tesirinde bulunmaktadır. Hat ve Hattatlıktan söz eden eserlere göre Yâkût'un, Amasyalı bir Türk olduğu⁴³ söylenirse de bu hususta kesin bir delil yoktur.⁴⁴ Halife Musta'sım'ın ilgisini ve lütufların görmesi nedeniyle kendisine Yâkût el-Musta'sımî denir.⁴⁵ Yâkût el-Musta'sımî'nin *nesihî*, *nesih* yazı stilinin en büyük aşamalarından birisini teşkil eder. Zira, Yâkût elinde nesih yazısı anatomik karakterini, öz yapısını bulmuştur. Ancak Yâkût henüz nesih yazısının klâsik düzenini ortaya koymuş değildir. Bu yüzden Yâkût neshî, hiç iddiası olmayan bir nesihdir. Kısaca söylemek gerekirse nesih yazısı Yâkût'un elinde henüz doğmaktadır.⁴⁶ Kendisine "Kıbletu'l-Hattâtîn/Hattatların kıblesi" denilen Yâkût'un güzel hattına bakanların gözlerine nur, canlarına güç kuvvet gelir.⁴⁷ Yâkût, Kur'an'ın sonundan yazdığı beş sureyi Mustakimzade Süleyman Saadetin Efendi gördüğünü *Tuhfe-i Hattâtîn*'de kaydetmektedir.⁴⁸ Yine yazdığı bir Mushaf, Sultan II. Selim türbesinde, diğer bir Mushaf ise Ayasofya kütüphanesinde bulunmaktadır.⁴⁹

Yâkût ekolünün kurulmasıyla güzelleşme yolunda gelişmeye başlayan hattatlık, bu şekilde iki yüzyıl devam eder. İstanbul'un fethinden önce yazının Edirne ve Amasya'da geliştiği ve burada devrine göre mâhîr hattatların yetiştiği de bilinmektedir. Bu hattatlar arasında Amasyalı Şeyh Hamdullah'ın Türk hat tarihindeki yeri ve onun ekolünün Mushaf hattına katkıları dikkat çekicidir.

2.Şeyh Hamdullah Ekolü'nün Mushaf Hattına Katkıları

Şeyh Hamdullah (ö.926/1520), Yâkût'un yazısının cılızlıklarını, eksikliklerini tamamlayarak yazıya çok esash bir güzellik getirir.⁵⁰ Amasya'da doğan ve Sultan Fatih ile II. Bâyezid devirlerinde yaşayan ünlü Türk hattatı Şeyh Hamdullah⁵¹, yaptığı bir hamle ile hatt sanatına dolayısıyla Kur'an hattına yeni bir istikamet vermeye muvaffak olmuştur.⁵² II. Bâyezid bilhassa hat sanatına gösterdiği büyük ilgi ve destekle Şeyh Hamdullah'ın etrafında yeni ufukların açılmasını sağlamıştır. Nitekim "*Yâkût el-Musta'sımî'nin itina edip yazdıklarını görmemişiz.*" diyerek hazineden yedi adet Yâkût yazısı çıkarıp Hamdullah Efendi'ye vererek, "*Bu tarzdan gayri bir vâdî ihtira olunsaydı iyi olurdu.*" diye tavsiyede bulunmasından sonra Şeyh Hamdullah'ın kendi üslûbunu ortaya koyduğu bütün kaynaklarda belirtilmektedir.⁵³ Sarayın harem dâiresinde Kur'an-ı Kerim ve *aklâm-ı sittede* kî'talar yazan Şeyh Hamdullah, haklı olarak II. Bâyezid'in özel saygı ve ihsânına nâil

⁴² Türk hat sanatı ve önemli Türk hattatları hakkında müstakil eserler telif edilmiştir. Bizimde kendilerine sıkça atıfta bulunduğumuz bu eserlerden ikisi şunlardır: Ülker, M., *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Doğu Matbaası, Ankara 1987; Serin, M., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1999.

⁴³ Baltacıoğlu, I.H., *Türklerde Yazı Sanatı*, s.37; Ülker, M., *Türk Hat Sanatı*, s.18-19.

⁴⁴ Serin, M., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, s.73.

⁴⁵ Yağan, Necatî, *Hüsnü Hat*, M.E.B.Y.No: 2075, İstanbul 1992, s.22.

⁴⁶ Baltacıoğlu, I. H., *a.g.e.*, 37-38.

⁴⁷ Ülker, M., *a.g.e.*, s.18. Farsça bir şiirde Yâkût'un yazısı hakkında şöyle denilmiştir: "*Nazar kerdan be hüsn-i hatt-ı Yâkût * Bassara nûr kered canrâ kût/ Yâkût'un yazısının güzelliğine bakmak gözlere nur verir, cana safa ve besin olur.*"

⁴⁸ Ülker, M., *a.g.e.*, s.18.

⁴⁹ Ülker, M., *a.g.e.*, a.y.

⁵⁰ Yâkût el-Musta'sımî'nin *nesih* hattı ile Şeyh Hamdullah'ın *nesih* hattı arasında görülen farklı hususiyetler (meselâ, Yâkût'ta *Velif* ve *lâm*'ların çekilişi âhenksiz, ritimsiz ve dik, Şeyh Hamdullah'ta sola doğru meyillidir. Yâkût üslûbunda *iyâ*, *âsîn*, *sâd*, *ânün* harflerinin çanakları kaleme göre daha büyük, *ânün*'un noktası kâsenin içinde, Şeyh'te çanaklar küçülmüş nokta sağ üste konmuştur) hakkında bilgi için bkz. Serin, Muhiittin, *Hattat Şeyh Hamdullah, Hayâtı, Talebeleri, Eserleri*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1992, s.37.

⁵¹ Şeyh Hamdullah ve Hat Ekolü hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Nefeszâde İbrâhîm, *Gülzâr-ı Savâb*, (Neşr. Kilisli Muallim Rifat), İstanbul 1938, s.48; Müstakimzâde, Süleyman Sâdeddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, (Neşr. İbnulemin Mahmud Kemal), İstanbul 1928, s.185; Serin, M., *Hattat Şeyh Hamdullah*, ss.27-42; Serin, M., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, s.99-106.

⁵² Alpaslan, A., *a.g.m.*, a.y.

⁵³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Derman, M.U., "Hat", *DİA*, c.XVI, s.429; Alpaslan, A., "Türk Hat Tarihi", c.XIV, s.479; Serin, Muhiittin, "Hamdullah Efendi, Şeyh (ö.926/1520)", *DİA*, c.XV, s.451-452; Aksu, Hatice, "Türk Hat Sanatı", s.1, <http://www.osmanli.org.tr> erişim tarihi:15.2.2007); Tüfekçioğlu, Abdülhamit, "Osmanlı Döneminde Hat Sanatı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c.XI, s.44-45.

olmuştur.⁵⁴ Böylece hat sanatında Şeyh Hamdullah, önceleri Yâkût el-Musta'sımî üslûbunu en mükemmel biçimiyle yürütürken hâmîsi ve talebesi Sultan II. Bâyezid'in yukarıda zikredilen teşvik ve tavsiyeleri üzerine Yâkût'un eserlerini bir estetik değerlendirmeye tabi tutar. Böylece kendi sanat zevkini de katarak bunlardan yeni bir tarz ortaya koymayı başarır. Tahminen 1485 yılında, en az dört aylık bir ibadet yalnızlığına çekilerek başardığı bu mühim iş, Şeyh Hamdullah'ı "Türk Hat Sanatı"nın pîri mertebesine yüceltmıştır. Zira o devre kadar hüküm süren *aklâm-ı sitte*, Abbâsî devri anlayışına bağlıdır. "Şeyh Üslûbu" denilen bu tarz ile Osmanlı-Türk hat sanatında Yâkût devri kapanır. Dolayısıyla Şeyh Hamdullah devrinde *aklâm-ı sitteden sülûs* ve *nesih* Türk zevkine çok uygun geldiği için süratle yayılmış ve Mushaf yazımında sadece nesih hattı kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁵ Bununla *en önemli nedeni, Kur'an'ın hatasız ve kolay okunmasını sağlamaktır.*⁵⁶ Neticede, Şeyh Hamdullah ekolünde Mushaf metni'nin tek bir çeşit yazı stiliyle yani *nesih*le yazılmak suretiyle metinde devamlılık ve okumada kolaylık sağlanmıştır. Böylece Mushaf yazısına zerâfet, sâdelik, sevimlilik getirilmiştir.⁵⁷

Şeyh Hamdullah ekolüyle *aklâm-ı sittenin* bütün stillerinde en mükemmel seviyelere ulaşılmıştır. *Mushaf, cüz, murakka', kıta* ve *kitaplarda* yeni bir anlayışla hat sanatının en güzel örnekleri verilmiştir. *Muhakkak, reyhânî* veya *aklâm-ı sittenin* karışık olarak kullanıldığı Yâkût tertibi Mushaf kitâbeti, zamanla terk edilerek yerine bütün İslâm dünyasında Şeyh Hamdullah'ın geliştirdiği nesih hatla Mushaf yazma geleneği hâkim olmuştur. Daha sonra gelen bütün hattatlar Şeyh Hamdullah'ı taklit etmişlerdir. Şeyh Hamdullah gibi yazarlar ve başarılı olanlara: "Şeyh gibi yazdı" ifadesiyle takdir edilmişlerdir. Müze, kütüphane ve özel koleksiyonlarda *aklâm-ı sitte* ile yazılmış pek çok eseri bulunan Şeyh Hamdullah'ın kırk yedi Mushaf, bin civarında En'âm, Kehf ve Nebe' sûreleri, evrâd, ezkâr ve dua mecmuâsı, tûmâr, kıta ve murakka' yazdığı nakledilmektedir.⁵⁸

Dikkat edilecek olursa, bu ekol günümüzde de etkisini sürdürmektedir. Dolayısıyla, Yâkût el-Musta'sımî'nin üslûbundan ayrı bir hatt üslûbu geliştiren Şeyh Hamdullah ve ekolünün Mushaf hattında bir çıkış açtığı, böylece Mushaf hattına önemli ölçüde katkıda bulunduğu ortadadır.

3. Ahmed Şemseddin Karahisârî Ekolü'nün Mushaf Hattına Katkıları

Ahmed Şemseddin Karahisârî (ö.963/1556), Şeyh Hamdullah'ın aksine Yâkût el-Musta'sımî ekolünü benimsemiştir. Ayrıca sadece Yâkût'u taklid ve takip etmekle kalmamış onu aşmıştır. Dolayısıyla XVI. yüzyıl Anadolu'sunun yedi büyük hattatından biri olmuştur.⁵⁹

Karahisârî *aklâm-ı sitte*'de Mushaf, en'âm, dua mecmuâsı ve murakka' olarak pek çok eser vermiştir. Kânûnî Sultan Süleyman için yazdığı Mushaf, yazısı, tezhibi, cildi ve ebadı ile devrinin medeniyet seviyesini aksettiren en ünlü ve paha biçilmez eseridir.⁶⁰ Bu Mushaf halen Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir. Mushaf'ın metni, *aklâm-ı sittenin* karışık olarak kullanıldığı Yâkût tertibi diye bilinen her sayfada ilk satırı *muhakkak*, beş satırı *nesih*, bir satırı *sülûs*, beş satırı *nesih*, son satırı *muhakkak* hatla düzenlenmiş, *sülûs* ve *muhakkak* satırlara göre *nesih* satırlar kısa tutulmuştur.⁶¹ Karahisârî'nin bundan başka T.S.M.K'de kıtaları, bir

⁵⁴ Şeyh Hamdullah ile kendisi arasındaki kadim dostluğun ulemâ arasında hoş karşılanmadığını farkedene II. Bâyezid-i Veli, devrin büyük ilim adamlarını bir araya toplar. Şeyh Hamdullah'ı da bu toplantıya davet eder. Sonra Şeyh Hamdullah'ın hattıyla yazılmış bir Mushaf'ı getirterek, mecliste hazır bulunan ulemânın her birine temâşâ ettirir. Hayranlıkları sükûta varan ulemâyâ Bâyezid: "Böyle bir hattât-ı muhterem ve kâtib-i mes'ûd-rakama mülûk-ı mâziyeden kimesne mâlik olmamıştır." diyerek hattatlığın kutbu, feyiz saçan üstâdın zamânında zuhûrundan duyduğu mutluluğu dile getirir. Daha sonra mecliste bulunan ulemânın te'lîf ve şerhlerini kemâl-i edeble önündeki rahlenin üzerine üst üste dizer. Sonra da Şeyh Hamdullah'ın yazdığı Kur'an'ı alıp ulemâyâ: "Bu Kitab'ı kitapların üzerine mi, yoksa altına mı koymak câizdir?" diye sorar. Ulemâ bu soruya: "Kur'an-ı Azîmüşşan üstüne kitap veya başka bir şey koymak nasıl câzi olur?" diye cevap verir. Böylece Sultan II. Bâyezid, latife yoluyla ulemâyâ ilzâm ederek: "Bu kişinin izâfet-i ihtirâmîyyesi katı çokdur. Hazret-i Kur'an'ın kitâbetini bu kadar ihvâ etmiş bir ferd yoktur. Bu kişiyi sizin tahtınıza nice iclâs edelim?" der. Serin, M., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, s.104.

⁵⁵ Derman, M.U., "Hat", *DİA*, c.XVI, s.429; "Osmanlı Türklerinde Hat Sanatı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.XI, s.21.

⁵⁶ Serin, M., *Hattat Şeyh Hamdullah*, s.36; Serin, M., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, s.104.

⁵⁷ Serin, M., *Hattat Şeyh Hamdullah*, a.y.; Serin, M., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, a.y.

⁵⁸ Serin, M., a.g.m., a.y.

⁵⁹ Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fâtih Devri Hattatları ve Hat San'atı*, s.24; Alpaslan, A., "Türk Hat Tarihi", c.XIV, s.480; Tüfekçioğlu, A., "Osmanlı Döneminde Hat Sanatı", c.XI, s.45.

⁶⁰ Serin, M., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, s.109.

⁶¹ Meriç, Rıfıkı Melûl, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1953, s.58, 66-68; Serin, Muhittin, "Karahisârî, Ahmed Şemseddin", *DİA*, c.XXIV, s.422.

murakka' ve bir en'âm-ı şerîfi vardır.⁶² Hattat, bunda birçok istif yenilikleri göstermiş bir sayfada yaptığını diğer sayfada tekrar etmemiştir. Diğer önemli bir eseri de Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde T. 1443 numarada bulunan *En'am*'ıdır. Hattat, burada da yenilikler göstermiştir.⁶³

Ahmed Şemseddîn Karahisârî'nin bundan başka tek tek yazdığı Kur'ân Sûreleri de vardır. Meselâ En'âm Sûresi, Yâ Sîn Sûresi gibi. Karahisârî'nin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde ketebeli bir Mushaf-ı şerîfi bulunmaktadır.⁶⁴

Ahmed Karahisârî ekolü, onun ve öğrencilerinin vefatından sonra tarih sahnesinden silinmiş ve yerini Türk zevkine uygun düştüğünde şüphe olmayan Şeyh Hamdullah ekolüne yeniden bırakmıştır.⁶⁵ Kanaatimize göre, Ahmed Karahisârî ekolünün devam etmemesinin nedeni, onun, her sayfada ilk satırı *muhakkak*, beş satırı *nesih*, bir satırı *sülüs*, beş satırı *nesih*, son satırı *muhakkak* hatla yazması nedeniyle, uygulama açısından oldukça zor ve incelik gerektiren bir çalışma tarzını benimsemiş olmasıdır.

4. Hâfız Osman Ekolü'nün Mushaf Hattına Katkıları

İstanbulu olan Hafız Osman (ö.1110/1698), 18 yaşındayken Suyolcuzâde Mustafa Eyyûbi Efendi'den icâzetnâme aldı. Hafız Osman, Şeyh Hamdullah'ın yazılarını tetkik etmiş ve içinden beğendiği harfleri seçerek onları ideal bir harf olarak tanımış ve ilk büyük üstadın yani Şeyh Hamdullah'ın eksikliklerini tamamlamıştır.⁶⁶

Hâfız Osman aynı zamanda, *aklâm-ı sitte*'de devir açan Türk hattatıdır. Sanatının zirveye ulaştığı dönemde bile Şeyh Hamdullah'ı taklit ettiği yazılarının altına kendi imzasını koyarak ona verdiği kıymeti gösteren Hâfız Osman, *aklâm-ı sitte*'de en güzeli aramakla geçen yıllardan sonra kendi üslûbunu 1090/1679'dan itibaren bulmuştur. Şeyh Hamdullah'ın Yâkût el-Müsta'sımî'nin eserlerinde gördüğü güzellikleri yorumlayıp şahsî üslûbunu elde etmesi gibi Hâfız Osman da aynı yorumu Şeyh Hamdullah'ın yazılarında yapmış ve Osmanlı hat sanatı böylece mükemmele doğru gitmiştir. Hâfız Osman'ın üslûbu önceleri eleştirilirken, daha sonra kendini kabul ettirerek Şeyh Hamdullah'ın üslûbunu unutturmuştur.⁶⁷

Hâfız Osman bilhassa Mushaf hattına önemli katkılarda bulunmuştur. Zira yazılarının en güzel devresi 1682'den sonra olan bu büyük üstadın eserleri arasında ilk sırayı Mushaflar alır. 1069/1659 yılından itibaren ömrünün sonuna kadar *yirmi beş Mushaf* yazmıştır.⁶⁸ Bunlardan 1094/1683 ve 1097/1686 tarihli olanları ilk akla gelenleridir. Fâzıl Ahmet Paşa için 1086/1675 yılında yazdığı, bugün için nerede olduğu bilinmeyen onuncu Mushafının karşılığında 350 kuruş gibi o zamana göre büyük bir meblağ hediye edilmiştir. 1097 tarihli Mushaf 1298/1881'de Sultan II. Abdülhamid'in emriyle matbaacı Osman Bey tarafından yayımlanarak bütün İslâm âlemine dağıtılmış, ayrıca birkaç Mushafı daha basılmıştır.⁶⁹ 1093/1682'de yazdığı ve Hasan b. Mustafa tarafından tezhip edilmiş Mushaf'ı da büyük bir titizlikle 1387/1967 tarihinde İstanbul'da Doğan Kardeş Matbaası'nda yayımlanmıştır. Okunuşundaki rahatlık ve kolaylık sebebiyle İslâm dünyasında Hâfız Osman'ın Mushafları rağbet görmüştür.⁷⁰ *Aklâm-ı sitte* ile kaleme aldığı bir çok *en'âm*, *cüz*, *kata* ve *murakka'* bulunmaktadır. Hâfız Osman'ın *sülüs-nesih* ve *rika'* nevilerinde açtığı, daha sonra gelen hattatların ekledikleri güzelliklerle gelişen çığır günümüzde de etkisini sürdürmektedir. Bu sebeple eserleri gün geçtikçe kıymetlenmektedir.⁷¹

Burada Hâfız Osman ekolünün ünlü sîmâlarından bazılarını zikretmekte yarar görüyoruz. Zira bu üstadlar Mushaf hattına ciddi katkılarda bulunmuşlardır. Bunlar arasında dikkati çekenlerden ilki Küçük Derviş Ali (ö.1127/1715)'dir. Onu, Şeyh Hamdullah ekolüne mensup olan Derviş Ali'den ayırmak için Küçük Derviş Ali veya Derviş Aliyy-i Sâni derler. Hâfız Osman'ın en usta çırağı olan Yedikuleli Seyyid Abdullah (ö.1144/1731) ise *nesih* yazısında o kadar mâhirdir ki eğer yazılarının altında imzası olmasa o yazıyı Hâfız

⁶² Serin, M., "Karahisârî", *DİA*, c.XXIV, s.423.

⁶³ Alpaslan, A., "Türk Hat Tarihi", c.XIV, s.480; Serin, M., a.g.m., *DİA*, c.XXIV, s.423.

⁶⁴ Serin, M., "Karahisârî", *DİA*, c.XXIV, s.423.

⁶⁵ Alpaslan, A., a.g.m., c.XIV, s.481.

⁶⁶ Alpaslan, A., "Türk Hat Tarihi", c.XIV, s.481-482.

⁶⁷ Derman, M.Üğür, "Hâfız Osman", *DİA*, c.XV, s.98-99

⁶⁸ Alpaslan, A., "Türk Hat Tarihi", c.XIV, s.482; Derman, M.U., a.g.m., ay.

⁶⁹ Derman, M.U., a.g.m., ay.; Serin, M., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, s.117.

⁷⁰ Serin, M., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, a.y.

⁷¹ Derman, M.U., a.g.m., ay.; Serin, M., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, a.y.

Osman'ın yazdığı zannedilir. Yine *dörtüye yakın Mushaf* yazdığı bildirilen ve Hâfız Cemşir diye şöhret kazanan Mehmed Salih (ö.1236?/1820?) ünlü sanatkârlardandır. Ayrıca Enderûn-i Humâyun'da yazı hocalığı yapan İsmail Zühdi Efendi (ö.1221/1806) haklı bir şöhrete sahiptir. Kendisi Osmanlı-Türk celi yazısını kemâle ulaştıran kardeşi Mustafa Râkım (ö.1241/1826)'ın yetişmesinde müessir olmuştur. Hâfız Osman'dan sonra hattatlar kılı kırk yararcasına hat kaidelerine uymayı ilke edinmişlerdir. Meselâ okullarda yazı hocalığı yapan ve padişah Abdülhamid'in şehzadelerine yazı dersi veren Şevki Efendi (1829-1888), *sülûs ve nesih*lerinde metanet ve titizliği ile ünlüdür.⁷² Esasen, günümüzde bütün dünya Müslümanlarının itibar ettiği ve genel kabul gören Mushaf hattının bu şekli almasında "İsmâil Zühdi ve kardeşi Mustafa Râkım ile Mahmûd Celâleddin Efendi (ö.1245/1829) ve Sâmi Efendi (ö.1331/1912) gibi Türk hattatların rolü oldukça mühim bir yer işgal eder."⁷³

Hâfız Osman ekolünün diğer bir kolunu Kadıasker (Kazasker) Mustafa İzzet Efendi (1801-1876) ve onun yetiştirdiği diğer öğrenciler oluşturmaktadır. Onların da Mushaf hattına önemli ölçüde katkıları vardır. Meselâ Kadıasker'in yolunu benimseyenler arasında yazdığı Mushaflarla isim yapan fakat yazılarında sert bir görünüşü olan Burdur'lu Kayışzâde Hâfız Osman Nuri Efendi (ö.1312/1894)'yi burada zikretmek gerekir.⁷⁴

Hâfız Osman ekolünde yetişen bir çok hattat arasında bilhassa isim yapanların başında XX. yüzyılın ilk yarısına kadar yaşayan Kâmil Akdik (1862-1941) gelir. Ona XX. yüzyılın Hâfız Osman'ı gözüyle bakılır. Sultan Reşad tarafından 1333/1915'te "Reîsu'l-Hattâîn" ünvanı verilen üstad, ayrıca Şeyh ile Hâfız Osman'ı taklid ederek yazdığı yazılarıyla de kudretini ispat etmiştir. XX. yüzyılda Neyzen Emin Efendi "Mehmed Emin (1884-1945)", Macid Ayrıl (1891-1961), Güzel Sanatlar Akademisi'nde yıllarca yazı hocalığı yapan Halim Özyazıcı (1898-1964) ve onun *rık'a* yazısında hocası olan Hâmid Aytaç (1891-1982) *aklâm-ı sitte*'de unutulmaz simâlardır.⁷⁵

Burada bilhassa Mushaf hattına yaptığı katkı nedeniyle Hâmid Aytaç'tan-kısa da olsa-bahsetmeyi uygun buluyoruz.

5. Hâmid Aytaç'ın Mushaf Hattına Katkıları

Hâmid Aytaç, İslâmî yazı sanatlarına yön veren ve İslâm dünyasının dikkatlerini İstanbul üzerinde toplamayı başaran büyük Türk hattatlarının sonuncusudur. En önemli eserlerinden biri, satırlarda "الله/Allah" lâfızlarını alt alta getirerek, diğeri de Hasan Rızâ Efendi'nin Mushaf-ı şerifini esas alarak yazdığı Mushaflardır. Bunların ilki 1974'te ve daha sonraki yıllarda İstanbul, Almanya ve Beyrut'ta, diğeri ise 1986 yılında İstanbul'da basılmıştır. Kur'ân cüzü, En'âm ve Yâsin Süreleri, dua ve evrâd mecmuası, elifba türünde yayımlanmış eserleri yanında, *hilye*, *kita*, *murakka'* vb. levha boyutlarında sayısız eseri olup bunların pek çoğu Türk ve dünya koleksiyonlarına girmiştir.⁷⁶ Hâmid Aytaç eserleriyle ilgili bilgi verirken şöyle demektedir:

"Eserlerimin başında yazmaya muvaffak olduğum iki Kur'ân gelir. Bilhassa bu iki eserim diğerlerine bedeldir. Onlarla ne kadar iftihar etsem azdır. Bunlardan bir tanesi hem Türkiye'de hem de Almanya'da tab edildi; böylece kitap halinde görme bahtiyarlığına eriştim. Diğerini de sabırsızlıkla bekliyorum. İnşâallah onu da basılmış olarak görmek nasip olur. Zâten hattatların en büyük emeli Kur'ân-ı Kerîm yazabilmektir. Zîrâ bu herkese nasip olmaz. Bu bakımdan ben kendimi bahtiyar addediyorum."⁷⁷

Hâmid Aytaç'ın gerek Kur'ân hattına ve gerekse hat sanatına yaptığı bu ciddi katkıları nedeniyle, İslâm Konferansı Teşkilatı'na bağlı Uluslar arası İslâm Kültür Mirasını Koruma Komisyonu tarafından 1986 yılında İstanbul'da düzenlenen Uluslar arası ilk hat müsabakasına onun adı verilmiş; İslâm Zirve Konferansı'nda dağıtılan Kur'ân nüshaları onun kaleminden çıkmıştır.⁷⁸

Hayatının son yıllarında yurt içinde ve yurt dışında pek çok talebenin yetişmesine sebep olmuş ve icâzet vermiştir. Hattat Halim Özyazıcı ve Iraklı Hâşim Muhammed el-Bağdâdî kendisinden faydalananların başında

⁷² Alpaslan, A., "Türk Hat Tarihi", c.XIV, s.482.

⁷³ Can, Y.- Gün, R., *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Estetiği*, s.247; Derman, M.U., "Hat", *DİA*, c.XVI, s.429-430.

⁷⁴ Alpaslan, A., "Türk Hat Tarihi", c.XIV, s.483-484; Serin, M., *Meşhur Hattatlar*, s.140-141.

⁷⁵ Alpaslan, A., "Türk Hat Tarihi", c.XIV, s.482-483.

⁷⁶ Subaşı, M. Hüsrev, "Aytaç, Hamit (1891-1982)", *DİA*, c.IV, s.288.

⁷⁷ Serin, M., *Meşhur Hattatlar*, s.195.

⁷⁸ Ülker, M., *Türk Hat Sanatı*, s.8.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

gelmektedir.⁷⁹ Tebliğimizin sınırlarını daha fazla aşmamak için, burada isimlerini saymadığımız çok sayıda hattat ve onların öğrencileri hakkında detaylı bilgi veremiyoruz.⁸⁰ Ancak, şurası unutulmamalıdır ki, bilhassa kendi yaşadıkları yüzyıllarda zirveye taşıdıkları hat sanatı ve onun en mühim icra alanı Mushaf hattına yaptıkları katkıları nedeniyle Osmanlı Türkleri, İslâm dünyasında hak ettikleri yeri almışlardır. Bunda, onların gönüllerindeki imanın gücü ve Kur'ân'a bağlılıklarının büyük rolü ve payı vardır. Çünkü onlar, bu bağlılıklarını yazdıkları Mushaflarla dünyaya ispat etmişlerdir.

Sonuç

Başlangıçta, Kur'ân hattının tevkîfi olup olmadığı şeklinde başlayan tartışmalar daha sonra, Kur'ân'ın hatasız ve kolay okunmasını sağlayacak herhangi bir yazı türü ile yazılabileceği şeklinde neticelenmiştir.

Türklerin hat sanatında zirveye ulaşımlarında en önemli saik, inandıkları dinin temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'e yakışan estetik güzelliği arayıp bulma çabasıdır. Bir başka deyişle, Kur'ân'ı Allah'ın kelâmına lâyık bir şekil ve güzellikte yazma çabası ve titizliği, bu yazının san'at yazısı seviyesine yükselmesinde önemli bir âmil olmuştur. İşte Müslüman Türkler bu anlayışla bir ibâdet coşkusu, disiplini içinde Kur'ân'ı istinsah etmişlerdir.

Mushaf hattına en önemli katkıda bulunan ekollerin başında Şeyh Hamdullah ekolü gelir. Zira Amasyalı Şeyh Hamdullah, Sultan II. Bâyezid'in uyarılarıyla Yâkût el-Musta'sımî hattının eksikliklerini gidererek, son derece kolay okunan, sâde bir hat geliştirmiştir. Şeyh Hamdullah devrinde *aklâm-ı sitteden sülüis ve nesih* Türk zevkine çok uygun geldiği için süratle yayılmış ve Mushaf yazımında sadece *nesih* hattı kullanılmaya başlanmıştır. Bunun en önemli nedeni, Kur'ân'ın hatasız ve kolay okunmasını sağlamaktır. Neticede, Şeyh Hamdullah ekolünde Mushaf metni'nin tek bir çeşit yazı stiliyle yani *nesih*le yazılmak suretiyle metinde devamlılık ve okumada kolaylık sağlanmıştır. Böylece Mushaf yazısına zarâfet ve sâdelik getirilmiştir.

Mushaf hattına, Yâkût el-Musta'sımî uslûbunu tercih etmek suretiyle katkıda bulunan ünlü Türk hattatı Karahisârî'nin Kânûnî Sultan Süleyman için yazdığı Mushaf kaydedilmeğe değerdir. Ancak Karahisârî ekolü, kendisinden sonra devam etmemiştir.

Şeyh Hamdullah ve ekolünün bir bakıma devamı olan Hâfız Osman ekolü de Mushaf hattında daha ileri seviyelere ulaşmıştır. Hâfız Osman aynı zamanda, *aklâm-ı sitte*'de devir açan önemli bir Türk hattatıdır. Sanatının zirveye ulaştığı dönemde bile Şeyh Hamdullah'ı taklit ettiği yazılarının altına kendi imzasını koyarak ona verdiği kıymeti göstermiştir. Günümüz İslâm dünyasında Hâfız Osman ekolünün yetiştirdiği hattatların kaleminden çıkan Mushaflar okunmaktadır. Nitekim bu ekolün günümüze ulaşan sîmalarından biri olan Hâmid Aytaç'ın hattıyla yazılmış Mushaflar Müslüman ülkelerde rağbet görmektedir.

Netice itibariyle “*Kur'ân-ı Kerîm Hicaz'da nâzil oldu, Mısır'da okundu, İstanbul'da yazıldı.*” sözü de Türklerin, Kur'ân'ın hattına yaptıkları katkıyı doğrulamaktadır.

KAYNAKÇA

Abdulazîz Debbâğ, *el-İbrîz*, (Te'lif: Ahmed b. el-Mubarek), Dâru'l-Fikr, yy., ty.

Aksu, Hatice, “Türk Hat Sanatı”, (<http://www.osmanlı.org.tr> erişim tarihi:15.2.2007)

Alpaslan, Ali, “İslâmî Yazı Sanatı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (I-XIV), Çağ Yayınları, İstanbul 1990, c.XIV, ss.469-477.

-----; “Osmanlılarda Hat Sanatının Gelişmesi ve Bunun Nedenleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

⁷⁹ Subaşı, M. H., a.g.m., *DİA*, c.IV, s.288-289.

⁸⁰ Bütün bu hattatlar hakkında ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Serin, M., *Meşhur Hattatlar*, ss.99-197; Ülker, M., *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı*, ss.17-47. Burada Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi öğretim üyelerinden olup, hat yarışmalarında Dünya birinciliği de kazanmış olan hattat Adem Sakal Beyefendi başta olmak üzere hâlen hizmet veren hattatlar arasında M. Fuad Başar, Uğur Derman, Hasan Çelebi, Mehmet ve Osman Özçay kardeşler, Davud Bektaş'ın isimlerini burada zikretmekle birlikte; bunlardan Mehmet Özçay'ın yazdığı bir Mushaf'ın bulunduğu belirtmeliyiz.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

- Altundağ, Mustafa, "İstanbul Topkapı Mushafı Hz. Osman'a mı Aittir?", *Mâriye Bilimsel Birikim*, Yıl: 2, Sayı: 1, Konya 2002.
- Arseven, Celâl Esad, "Hat", *Sanat Ansiklopedisi* (I-V), M.E.B., 4. Baskı, İstanbul 1983.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fâtih Devri Hattatları ve Hat San'atı*, İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, İstanbul Matbaası, İstanbul 1953.
- Bâkullânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib, (ö.403/1012), *el-İntisâr li'l-Kur'an* (I-II), (Tahk. 'Umer Hasen el-Kiyâm), 1.Baskı, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1425/2004.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, *Türklerde Yazı Sanatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları/1597, Ankara 1993.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (ö.1391/1971), *Büyük Tefsir Tarihi, Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (I-II), Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973.
- Can, Yılmaz- Gün, Recep, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Estetiği*, Din ve Bilim Kitapları, 1. Baskı, Samsun 2005.
- Çetin, Abdurrahman, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1982.
- Derman, Mustafa Uğur, "Hat", *DİA.*, c.XVI, s.427.
- ; "Osmanlı Türklerinde Hat Sanatı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- ; "Hâfiz Osman", *DİA*, c.XV.
- Cürcânî, Muhammed Seyyid Şerif (ö.816/1413), *Kitâbu't-Ta'rifât*, (Tahk. Abdulmun'im el-Hufnâ), Dâru'r-Reşâd, Kahire, t.y.
- İbn Ebî Dâvûd, Süleyman b. Eş'as Sicistânî (ö.316/928), *Kitâbu'l-Mesâhif*, (Tahk. Arthur Jeffery), Birinci Baskı, Mısır 1355/1936.
- İbn Haldun, Abdurrahmân b. Muhammed (ö.808/1405), *Mukaddimetu İbn Haldun*, (Tahk. Derviş Cuveydî), el-Mektebetu'l-Asriyye, 2. Baskı, Sayda- Beyrut 1418/1997.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ'*, (I-XV), Kahire 1910-1920.
- Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kirâati*, Nedve Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1981.
- Karımış, Orhan, "Kur'an-ı Kerim ve Türklerin Ona Hizmetleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50. Yıl Kitabı İçinde, A.Ü. İ.F.Yay. No: 117, A.Ü.B., Ankara 1973.
- Kcskioğlu, Osman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, T.D.V.Y., 2. Baskı, Ankara 1989.
- Krenkow, F., "Hat", *İ.A.*, c.V.
- Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Müessesetu'r-Risale, 33. Baskı, Beyrut 1418/1997.
- Meriç, Rıfık Melûl, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1953.
- Müstakimzâde, Süleyman Sâdeddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, (Neşr. İbnulemin Mahmud Kemal), İstanbul 1928.
- Nefeszâde İbrâhîm, *Gülzâr-ı Savâb*, (Neşr. Kilisli Muallim Rifat), İstanbul 1938.
- Özsayın, Zübeyde Cihan, "Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi'ndeki Osmanlı Sultanlarının Hatları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Serin, Muhittin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1999.
- ; *Hattat Şeyh Hamdullah, Hayâtı, Talebeleri, Eserleri*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1992.
- ; "Karahisârî, Ahmed Şemseddin", *DİA.*, c.XXIV.
- ; "Hamdullah Efendi, Şeyh (ö.926/1520)", *DİA*, c.XV.
- Subaşı, M. Hüsrev, "Aytaç, Hamit (1891-1982)", *DİA*, c.IV.
- Subhi Salih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 18. Baskı, Beyrut 1990.
- Sûlî, *Edebu'l-Küttâb*, Kahire 1341.
- Suyûfî, Celâluddîn, Abdurrahmân, (ö.911/1505), *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, (I-II), İkinci Baskı, Dâru İbn Kesîr, Beyrut- Dâru'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, Dımaşk 1414/1993.
- Turgut, Ali, *Tefsir Uşûlü ve Kaynakları*, M.Ü.İ.F.V.Y. Nu: 44, İstanbul 1991.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

Tüfekçioğlu, Abdülhamit, "Osmanlı Döneminde Hat Sanatı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

Ülker, Muammer, *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Doğuş Matbaası, Ankara 1987.

Yağan, Necati, *Hüsnü Hat*, M.E.B.Y.No: 2075, İstanbul 1992.

Yazır, Mahmud Bedreddin, *Medeniyet Áleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, (Neşr. Uğur Derman), D.İ.B.Yayınları, Ayyıldız Matbaası, 2. Baskı, Ankara 1981.

Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhîlu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (I-II), Beyrut 1409/1988.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullah, (ö. 794/1392), *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (I-IV), thk. Yusuf Abdurrahmân Maraşlı, Cemal Ahmed Zehebi, Dâru'l-Ma'rife, 2.Baskı, Beyrut, 1415 /1994.